

واکاوای سروده‌های منسوب به

حضرت رضا علیه السلام

دریافت: ۱۳۹۹/۸/۵ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۴

باقر قربانی زرین^۱

چکیده

جایگاه سخنان معصومان علیهم السلام که به نصّ حدیث متواتر تقلین، عدل قرآن کریم قرار داده شده، بس ارجمند است. سروده‌های آن حضرات نیز در جای خود از ارزش ویژه‌ای برخوردار است. تشخیص ابیاتی که سروده خود آن بزرگان است و ابیات منسوب به ایشان، نیازمند پژوهشی بایسته است. در این میان سروده‌های حضرت رضا علیه السلام با توجه به پایگاه اجتماعی سیاسی آن حضرت و مباحث مطرح کلامی در آن روزگاران اهمیتی دو چندان می‌یابد. در این پژوهش تمامی سروده‌های آن حضرت، اعم از سروده‌های خود ایشان و ابیات منسوب یا ابیاتی که امام بدان‌ها تمثّل جسته یا شاهد آورده، ذکر شده و سپس با توجه به قراین گوناگون و با مراجعه به تمام منابع موجود، سروده‌های آن حضرت که غالباً از مضامین حکمی برخوردارند، در کهن‌ترین منابع، مشخص و با بیان بحرهای عروضی شان به فارسی روان ترجمه شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: شعر متعهد، سخنان معصومان علیهم السلام، اشعار امام رضا علیه السلام، ابیات منسوب به امام رضا علیه السلام.

۱. استاد زبان و ادبیات عربی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، ایران، تهران: qorbanizb@gmail.com

مقدمه

شعر در ادبیات جهان از جایگاهی ویژه برخوردار است و در ادبیات عرب نیز شعر را «دیوان عرب» گفته‌اند (ابوزید قرشی، ۱۹۸۱ م: ۳۴). ابوفراس حمدانی (د. ۳۵۷ ق) شاعر نامبردار عصر عباسی و سراینده اشعار رومیات و حبسیات، افزون بر دیوان عرب، «عنوان ادب» را نیز بر شعر اطلاق کرده است:

الشعرُ دیوانُ العرب ابدأً و عنوانُ الادب

(ابوفراس حمدانی، ۲۰۰۳ م: ۱۷۵)

در قرآن کریم، شعر به طور مطلق مذمت نشده است؛ اگر شعر وسیله‌ای برای خدمت به باطل و دستاویزی برای پیشبرد اهداف ستمکاران قرار گیرد، سخنی نکوهیده خواهد بود؛ به ویژه آن‌گاه که شاعران آنچه را که نمی‌کنند بر زبان آرند (ن. ک: الشعراء، ۲۲۴-۲۲۶). قرآن کریم در همان جا شاعران با ایمان را که کرداری نیک دارند استثنا فرموده است. البته این بحثی است درازدامن و در این زمینه آثار گوناگونی اعم از کتاب، پایان‌نامه و مقاله به چاپ رسیده است. هدف این نوشتار پرداختن تفصیلی به این مبحث نیست بلکه مروری گذرا بر این نکته است که قرآن، پیامبر ﷺ و امامان (علیهم‌السلام)، سروده‌های نیکورا ارج می‌نهند. به عنوان شاهد به چند نمونه اشاره می‌شود:

پیامبر اکرم ﷺ برخی سروده‌ها را حکمت و برخی بیان‌ها را سحر (حلال) نامیده است: *إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لِحِكْمَةٍ وَإِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا* (ابن بابویه، ۱۴۱۴ ق، ج ۴: ۳۷۹؛ ابوزید قرشی، ۱۹۸۱ م: ۳۴). این سخن پیامبر ﷺ خطاب به حسان بن ثابت انصاری، بزرگ‌ترین شاعر مخصرم عرب نیز دلیلی دیگر تواند بود: مادامی که از ما حمایت می‌کنی و از اسلام دفاع، پیوسته روح القدس همراه تو خواهد بود (ابن سلام جمحی، ۱۹۸۰ م، ج ۱: ۲۱۷؛ کلینی، ۱۴۰۱ ق، ج ۸: ۱۰۲). امام باقر (علیه‌السلام) شبیه همین تعبیر را برای کمیت بن زید اسدی، شاعر بزرگ شیعی در دوره اموی به کار برد: مادامی که درباره ما می‌گویی پیوسته مؤید به روح القدس خواهی بود (کشی، ۱۳۴۸: ۲۰۷-۲۰۸). در راستای حمایت از شعر

نکوپيامبر اکرم صلی الله علیه و آله به کعب بن زهیر ردای خود را به عنوان «صله» برای سرودن قصیده «بانت سعاد» هدیه داد (ن.ک: ابن سلّام جمحی، ۱۹۸۰م، ج ۱: ۱۰۳). به تعبیر منوچهری دامغانی:

ور عطا دادن به شعر شاعران بودی فسوس احمد مرسل ندادی کعب را هدیه ردی

(منوچهری دامغانی، ۱۳۷۰: ۱۳۱)

حضرت سجاد علیه السلام نیز فرزدق را بابت سرودن قصیده مشهور میمیه، صله‌ای مرحمت فرمود (ن.ک: مفید، ۱۴۰۲ق: ۱۹۳؛ تنوخی، ۱۴۱۲ق: ۸۸). داستان صله حضرت رضا علیه السلام نیز به دعبل خزاعی برای سرودن قصیده تائیه بسی پر ماجرا و خواندنی است (ن.ک: کَشّی، ۱۳۴۸: ۵۰۵؛ ابن بابویه، ۱۴۳۷ق، ج ۲: ۴۸۸-۴۹۰). از خود اهل بیت علیهم السلام نیز سروده‌هایی به یادگار مانده است که گاه سروده خود آن حضرات و گاه در مقام استشهاد بدان سروده‌ها بوده و اصل سروده‌ها از دیگر شاعران است و توسط امامان علیهم السلام انشاد شده است.

پیشینه تحقیق

خطیب معاصر، شیخ علی حیدر المؤید، ابیات اهل بیت علیهم السلام را در کتاب دیوان اهل بیت علیهم السلام گردآوری کرده است. در این کتاب در بخش سروده‌های حضرت رضا علیه السلام حدود ۹۲ بیت ذکر شده (ن.ک: المؤید، ۲۰۰۲م: ۵۲۹-۵۴۶) که البته در ادامه اثبات خواهیم کرد بسیاری از آن‌ها سروده آن حضرت نبوده و امام فقط بدان‌ها استشهاد جسته است. برخی سروده‌های منسوب به ایشان در دیگر منابع و مصادر هم آمده که در کتاب المؤید اشاره‌ای به آن‌ها نشده و در این نوشتار بررسی خواهند شد. ستودیان و رجبی (۱۳۹۵) نیز در مقاله‌ای به مقایسه اشعار تعلیمی شیخ بهایی با سروده‌های تعلیمی حضرت رضا علیه السلام پرداخته و نشان داده اند که برخی سروده‌های شیخ، اقتباس گونه‌ای از سروده‌های حضرت است. در این نوشتار برای نخستین بار اشعار حضرت از دیگر سروده‌ها متمایز

گشته و سراینندگان دیگر سروده‌ها نیز حتی الامکان شناسایی شده‌اند.

طرح مسئله

تمییز و تبیین سروده‌های حضرت کاری ضروری است. بسیار مهم است که دانسته شود کدامین سروده‌ها از آن ایشان و کدام یک از آن دیگران است و بر زبان امام علیه السلام در مقام استشهاد جاری شده است. هدف ما در این نوشتار آن است که با واکاوی تک تک سروده‌های منسوب به آن حضرت، شاعران آن‌ها حتی المقدور شناسایی شوند، سپس سروده‌های حضرت رضا علیه السلام منبع‌یابی، ترجمه و تبیین شود. شیخ صدوق پس از نقل خبری از عموی محمدبن یحیی بن ابی عبّاد که مشتمل بر سه بیت از سروده‌های منسوب به حضرت است از قول او می‌آورد که: «و قلیلاً ما کان ینشد شعراً» (ابن بابویه، ۱۴۳۷ق، ج ۲: ۳۳۰)؛ آن حضرت کم شعر می‌خواند.

گفتنی است که کهن‌ترین منبع موجود برای بخش اعظم اشعار آن حضرت کتاب ارزشمند *عیون اخبار الرضا* علیه السلام اثر گران سنگ شیخ صدوق است. در منابع اهل سنت نیز به برخی سروده‌های آن حضرت اشارت رفته است: تاریخ مدینه دمشق ابن عساکر، تهذیب الکمال مزّی، تهذیب تهذیب الکمال ذهبی، البدایه والنهایه ابن کثیر، فرائد السمطین جوینی، الفصول المهمه ابن صباغ مالکی، ینابیع الموده قندوزی حنفی، نورالابصار شبلنجی که به هنگام ذکر منابع هر سروده و قطعه، نشانی هر یک از این مصادر به تفصیل بیان خواهد شد. این نکته نیز گفتنی است که اهل بیت علیهم السلام به معنی واقعی کلمه شاعر نبودند که اساس کارشان بر تخیل و اغراق استوار باشد، بلکه هدف آنان از انشاء و انشاد شعر پرداختن به مضامین حکمی و اعتقادی اخلاقی بوده است و می‌توان سروده‌های آن حضرات را «پندهای منظوم» نامید. این هرگز بدان معنا نیست که جایگاه ادبی و بلاغی آن معصومان علیهم السلام نقص و خللی داشته است. امیرالمؤمنین علیه السلام در خطبه ۲۳۲ می‌فرماید: «إنا لأمراء الکلام، و فینا تنشبت عروقه، و علینا تهذلت عُصونه» (نهج البلاغه، ۱۴۱۹ق: خطبه ۲۳۲)؛ ما امیران ملک سخنیم، ریشه‌های سخن در ما استوار گشته و شاخه‌های آن بر ما سایه

افکننده است. حضرت سجاد (علیه السلام) نیز در آن خطبه معروف خود پس از واقعه کربلا اشاره فرمود که شش چیز از جمله گشاده‌زبانی (فصاحت) به ما اهل بیت (علیهم السلام) اعطا شده است: دانش، بردباری، بخشش، گشاده‌زبانی، دلاوری و دوستی در دل‌های خداپسندان (خوارزمی، ۱۴۲۳ ق، ج ۲: ۷۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۵: ۱۳۸).

بررسی اشعار

بخشی از سروده‌هایی که از زبان امام رضا (علیه السلام) شنیده شده پرسش مأمون، خلیفه عباسی بوده است. وی نخست از حضرت سؤال می‌کند که آیا اشعار نیز برایتان روایت و نقل شده است؟ حضرت می‌فرماید که اشعار بسیاری برایم نقل و روایت شده است. سپس مأمون می‌پرسد: بهترین سروده که درباره بردباری برایتان گفته اند چیست؟ حضرت به قطعه سه‌بیتی اشاره می‌کنند که بیت نخست این است:

إذا كان دوني من بليت بجهله أبيت لنفسي أن تقابل بالجهل^۱

مأمون شگفت‌زده می‌شود، می‌پرسد که شاعر این سروده کیست؟ حضرت پاسخ می‌دهند که سروده یکی از جوانان ماست. مأمون دوباره می‌پرسد که بهترین شعری که با مضمون سکوت در برابر جاهل و ترک سرزنش دوست شنیده‌اید برای ما باز گوئید. آن حضرت به قطعه چهاربیتی اشاره می‌کنند با این مطلع:

إني ليهجرني الصديق تجنباً فأريه أن لهجره أسباباً^۲

مأمون می‌گوید شعری نکوست. سراینده اش کیست؟ حضرت می‌فرمایند: یکی از جوانانمان. این بار مأمون درخواست می‌کند بهترین شعری که برایتان در زمینه جلب دوستی دشمن تا بدانجا که تبدیل به دوست گردد، نقل شده برایم انشاد کنید. حضرت نیز قطعه سه‌بیتی را باز می‌گویند که بیت نخست آن این است:

۱. هرگاه با نادانی مواجه شوم از رویارویی و مواجهه با او پرهیز می‌کنم.
۲. دوستم به قصد جدایی از من دوری می‌گزیند، من نیز اسباب دوری گزیدن او را بر می‌شمرم.

و ذی غله سالمته فقهرته فأوفرتہ منی لعفو التجمل^۱

دیگر بار مأمون از بهترین سروده‌ای که برای حضرت درباره رازداری روایت شده می‌پرسد و آن حضرت به سروده سه بیتتی اشاره می‌کند که آغازش این بیت است:

وإنی لأنسی السّر کی لأذیعه فیما من رأی سرأ یصان بأن ینسی^۲

(ابن بابویه، ۱۴۳۷ ق، ج ۲: ۳۲۵-۳۲۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۹: ۱۱۱).

سروده دیگری که برای حضرت رضا (علیه السلام) نقل شده اما سروده آن حضرت نیست و سروده حضرت امیر مؤمنان (علیه السلام) است و امام رضا (علیه السلام) بدان‌ها استشهاد جسته، این دو بیت است:

خلقت الخلائق فی قدرة فمنهم سخی ومنهم بخیل

فأما السخی ففی راحة وأما البخیل فشوم طویل^۳

(ابن بابویه، ۱۴۳۷ ق، ج ۲: ۳۲۹-۳۳۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۹: ۱۱۱)

سروده دیگری که به تصریح ابن شهر آشوب حضرت رضا (علیه السلام) بدان تمثّل کرده (ابن شهر آشوب، ۱۳۹۰، ج ۱۲: ۱۶۱) ولی در دیوان اهل بیت (علیهم السلام) (الموید، ۲۰۰۲ م: ۵۴۱) سروده آن حضرت تلقی گشته این بیت است:

تضیی کضوء السراج السلی --- ط لم یجعل الله فیہ نحاساً^۴

همچنین بیت:

وإنّ الضغن بعد الضغن یفشو علیک و یخرج الداء الدفینا^۵

۱. بسا دشمن کینه توزی که از راه دوستی با او بر او چیره گشتم و از این کردار نیک باری گران بر دوشش بنهادم.
 ۲. من راز افراد را فراموش می‌کنم تا منتشر نشود؛ اگر از کسی رازی نزد توست حفظ آن با فراموشی است.
 ۳. مردمان را با قدرت و توان آفریدی؛ برخی بخشنده‌اند و برخی خسیس. بخشنده آسوده است لیک خسیس سیه کاسه نامیمون و نحس است.
 ۴. پرتو می‌افکنی به سان درخشش چراغی که روغنش نکوست و خداوند دودی در آن قرار نداده است.
 ۵. کینه پس از کینه بر تو آشکار می‌شود و آن درد نهان (در دل) را بیرون می‌آورد.

از سروده‌های حضرت دانسته شده (ن.ک: المؤید، ۲۰۰۲ م: ۵۴۵) و حال آنکه این بیت از معلقه عمرو بن کلثوم تغلبی، شاعر دوره جاهلی است (ن.ک: زوزنی، ۱۴۰۵ ق: ۱۲۵) و ابن شهر آشوب تصریح کرده که حضرت به این بیت تمثیل جسته است (۱۳۹۰، ج ۱۲: ۱۵۴).

در دیوان اهل البيت (الموید، ۲۰۰۲ م: ۵۴۶) قطعه چهاربیتی به آن حضرت نسبت داده شده در حالی که در عیون اخبار الرضا (علیه السلام) تصریح شده که از سروده‌های جناب عبدالمطلب بوده و حضرت رضا (علیه السلام) آن را انشاد کرده است (ابن بابویه، ۱۴۳۷ ق، ج ۲: ۳۲۹). مطلع سروده این بیت است:

يعيب الناس كلهم زماناً وما لزماننا عيب سواناً^۱

این سروده در دیگر منابع نیز آمده است (ن.ک: طبرسی، ۱۴۱۷ ق، ج ۲: ۶۹؛ اربلی، ۱۴۰۱ ق، ج ۳: ۱۱۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۹: ۱۱۱؛ امین، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۳۰).

سروده دیگری که در دیوان اهل البيت (علیه السلام) به امام رضا (علیه السلام) منسوب شده، قطعه‌ای است سه بیتی با مطلع:

كلنا نأمل مد أفي الأجل والمنايا هن آفات الأمل^۲

(الموید، ۲۰۰۲ م: ۵۴۲).

شیخ صدوق نقل کرده که راوی به امام (علیه السلام) عرض کرد که این ابیات از کیست؟ آن حضرت فرمود: از شاعری عراقی است. راوی گوید: ابوالعتاهیه این ابیات را برایم خواند. حضرت تذکر دادند که اشخاص را با القاب بد یاد نکنید (ابن بابویه، ۱۴۳۷ ق، ج ۲: ۳۳۰). گفتنی است که ابوالعتاهیه مکنی به ابواسحاق اسماعیل بن قاسم، شاعر نامبردار عصر عباسی (د. ۲۱۳/۲۱۰ ق) است. عتاهیه به معنی بی خردی و گمراهی است. حضرت به راوی تذکر دادند که نام شاعر را بر زبان آور نه لقب زشتش را!

۱. مردمان، جملگی روزگار را عیب می‌کنند در حالی که روزگار را جز ما عیبی نیست!
۲. جملگی آرزومندیم که مرگ، مهلت‌مان دهد در حالی که مرگ‌ها آفت‌ها و از بین برنده آرزویند.

در کتاب‌های رجال اهل سنت آمده که حضرت این ابیات را انشاد می‌کرد(ن.ک: مزّی، ۱۴۱۳ ق، ج ۲۱: ۱۵۲؛ ذهبی، ۱۴۲۵ ق، ج ۷: ۴۵) ولی ابن کثیر تصریح کرده که از سروده‌های آن حضرت است(ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق، ج ۱۴: ۱۲۸). جاحظ بیت نخست را سروده ابوالنجم عجلی(م. ۱۲۰ ق.) دانسته(جاحظ، ۱۳۸۶ ق، ج ۶: ۵۰۸-۵۰۹)؛ در دیوان ابی النجم نیز این بیت آمده است(ابوالنجم، ۱۹۹۸ م: ۱۷۳). این احتمال نیز هست که اسماعیل بن قاسم بیت نخست را از ابو النجم عجلی اقتباس کرده و سپس ابیاتی بدان افزوده باشد.

بیت دیگری که حضرت رضا علیه السلام آن را انشاد می‌کرده ولی جزو سروده‌های ایشان آمده این بیت است:

إذا كنت في خير فلا تغتر به ولكن قل اللهم سلم وتمم^۱

(ن.ک: مؤید، ۲۰۰۲ م: ۵۴۴).

صدوق، طبرسی و مجلسی نقل کرده‌اند که حضرت این بیت را بسیار می‌خواند و انشاد می‌کرد(ابن بابویه، ۱۴۳۷ ق، ج ۲: ۳۳۱؛ طبرسی، ۱۴۱۷ ق، ج ۲: ۶۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۹: ۱۱۱).

رضی الدین حسن بن فضل طبرسی، از اعلام سده ششم هجری در کتاب مکارم الاخلاق قطعه شعری دارای پنج بیت در اوصاف هندوانه از حضرت رضا علیه السلام نقل کرده با مطلع:

أهدت لنا الايام بطيخه من حلل الأرض و دار السلام^۲

(طبرسی، بی تا، ج ۱: ۲۱۱-۲۱۲).

مجلسی پس از نقل قطعه توضیحاتی راجع به آن آورده است(مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۶۳:

۱. آن‌گاه که زندگی‌ات در راحتی و خوشی است مغرور مشو! لیک بگو: خدایا! این نعمت را از تغییر سالم بدار(یا مرا به سلامت دار) و آن را بر من تمام کن.
۲. روزگار از پوشش سرسبز زمین و دارالسلام، هندوانه‌ای به ما هدیه داد.

۱۹۵). از آنجا که پیش از مکارم الاخلاق طبرسی، این سروده در هیچ منبعی نیامده، این احتمال که حضرت این ابیات را سروده باشد و اشعار به ایشان نسبت داده شده باشند خطا نیست.

صدوق از علی بن احمد دقاق و جماعتی نقل می‌کند که نزد امام رضا (علیه السلام) رفتیم، دیدیم سیمای حضرتش دیگرگون است. سبب را پرسیدیم فرمودند که دیشب بیدار بودم و در این سروده مروان بن ابی حفصه می‌اندیشیدم:

أنتى یكون ولیس ذاک بکائن
لبنى البنات وراثة الأعمام^۱

حضرت ادامه دادند که سپس خوابیدم و ناگاه در عالم خواب دیدم که کسی چنین می‌سراید:

أنتى یكون ولیس ذاک بکائن
للمشركین دعائم الاسلام

لبنى البنات نصیبهم من جدّهم
والعمّ متروک بغیر سهام

(ابن بابویه، ۱۴۳۷ ق، ج ۲: ۳۲۷-۳۲۸).

مراد مروان بن ابی حفصه آن بوده که چگونه می‌شود عباس، عموی پیامبر و فرزندان او (بنی العباس) جانشین پیامبر نباشند و دخترزادگان پیامبر (علیه السلام) به جانشینی پیامبر برسند. خلاصه معنای ابیاتی که در خواب برای آن حضرت انشاد شده نیز چنین است: چرا و چگونه می‌شود که مشرکان پرچمدار اسلام باشند. دخترزادگان بهره خود را از ارث جدّشان می‌برند در حالی که عمو بدون هیچ سهم الارثی رها می‌شود. عباس، عموی پیامبر که در سپاه مشرکان بود و به دست مسلمانان اسیر شد و سپس با فدیة آزاد شد و از ترس جانش مسلمان شد چگونه می‌تواند جانشین پیامبر باشد؟ قرآن در فضایل اهل بیت (علیهم السلام) داد سخن داده (آیات مربوط به ولایت) و جانشینی پیامبر را حق آنان دانسته است.

مروان بن ابی حفصه از شاعران دربار عباسی و از مخالفان اهل بیت (علیهم السلام) بود و در سال ۱۸۲ قمری در بغداد درگذشت. بیت مورد بحث در دیوان مروان بن ابی حفصه جزو

۱. چرا و چگونه می‌شود که دخترزادگان به جای عموها ارث برند.

قصیده ای است که در مدح مهدی عباسی سروده شده است (مروان بن ابی حفصه، ۱۹۷۳ م: ۱۰۴).

ابوالفرج اصفهانی در کتاب الاغانی ماجرای این سروده‌ها را به گونه‌ای دیگر نقل کرده و آن ابیاتی را که پیشتر گفته شد در خواب به حضرت رضا علیه السلام الهام شده از جعفر بن عقیان طائی دانسته است (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۳ ق، ج ۱۰: ۹۴-۹۵). شریف مرتضی نیز در الفصول المختاره این واقعه را از حضرت امام هادی علیه السلام دانسته است (سید مرتضی، ۱۴۱۴ ق: ۹۶). مجلسی نیز به نقل از شریف مرتضی ماجرا را جزو احتجاجات امام هادی علیه السلام نقل کرده است (۱۴۰۳ ق، ج ۱۰: ۳۹۱).

مؤمن بن حسن شبلنجی، از دانشمندان عامه سده سیزدهم قمری، دو بیت را سروده حضرت رضا علیه السلام دانسته که در هیچ یک از منابع کهن نیامده است:

لیس لی ذنب ولا ذنب لمن قال لی یا عبد أو یا أسود
إنما الذنب لمن ألبسني ظلمة وهو الذی لا یحمد^۱

(ن.ک: نورالابصار، ۱۴۰۹ ق: ۳۰۹).

آخرین سروده ای که به حضرت رضا علیه السلام منسوب شده قصیده ای بلند است دارای ۳۱ بیت در مضامین حکمی و پند و اندرز. محدث قمی این قصیده را از صاحب کتاب جواهر الادب آورده است (قمی، ۱۴۱۲ ق: ۶۲۶). هاشمی (د. ۱۳۶۲ ق. ۱۹۴۳ م). در جواهر الادب این قصیده را آورده و گفته: «للامام علی الرضا المتوفی سنة ۵۷۷ هـ.» (هاشمی، بی تا، ج ۲: ۶۸۰-۶۸۱). گفتنی است که این سروده در هیچ منبع کهنی نیامده و در جواهر الادب نیز هیچ منبعی برای این سروده ذکر نشده. به علاوه هاشمی گفته برای امام علی الرضا است که در سال ۷۷ هجری وفات یافته است. حضرت رضا علیه السلام در سال ۱۴۸ هجری به دنیا آمده پس این سروده نمی تواند از آن حضرت باشد و قطعاً اشتباهی رخ داده است.

۱. مرا گناهی نیست و همچنین کسی را که مرا برده یا سیاه بگوید، گناه، کسی راست که جامه ظلمت بر تن من کند و اوست که هیچ گاه ستوده نخواهد بود.

اما سروده‌های حضرت به ترتیب حرف زوی با ترجمه کامل و ذکر بحر عروضی آن‌ها:
الف. قصیده‌ای در ۸ بیت در بحر وافر:

و عند الشیب یتعظ اللیب ^۱	نَعَى نَفْسَى إِلَى نَفْسَى الْمَشِيبِ
فَلَسْتُ أَرَى مَوَاضِعَهُ تَوْبًا ^۲	فَقَدَّ وَلَّى الشَّبَابَ إِلَى مَدَاهِ
وَأَدْعُوهُ إِلَى عَسَى يَجِيبُ ^۳	سَابِكِيهِ وَأَنْدُ بِهِ طَوِيلًا
تَمَيَّنِي بِهِ النَّفْسُ الْكَذُوبُ ^۴	و هِيَهَاتَ الَّذِي قَد فَاتَ مِنْهُ
وَمِنْ مَدِّ الْبَقَاءِ لَهُ يَشِيبُ ^۵	وَرَاعَ الْغَانِيَاتِ بِيَاضَ رَأْسِي
وَفِي هَجْرَانِهِنَّ لَنَا نَصِيبُ ^۶	أَرَى الْبَيْضَ الْحَسَانَ يَجِدُنْ عَنِّي
فَإِنَّ الشَّيْبَ أَيْضًا لِي حَبِيبُ ^۷	فَإِنَّ يَكُنِ الشَّبَابَ مَضَى حَبِيبًا
يَفْرَقُ بَيْنَنَا الْأَجَلَ الْقَرِيبُ ^۸	سَأَصْحَبُهُ بِتَقْوَى اللَّهِ حَتَّى

(ابن بابویه، ۱۴۳۷ ق، ج ۲: ۳۳۱؛ طبرسی، ۱۴۱۷ ق، ج ۲: ۷۹؛ جوینی، ۱۴۰۰ ق، ج ۲: ۲۲۴).

ب. راوی گوید در محضر حضرت رضا (علیه السلام) بودیم که مردی از برادرش شکوه و گلایه کرد. حضرت نیز این ابیات را برایش

انشا فرمود: (بحر کامل)

اعذر أخاك على ذنوبه واستر و غطّ على عيوبه

۱. پیری خبر مرگ مرا به من داد و هوشمند، به گاه پیری پند می‌پذیرد.
۲. روزگار جوانی به پایان رسید و رویگردان شد و نخواهم دید که دیگر بار به جایگه خویش باز گردد.
۳. در فراقش گریان و نالانم و جوانی را فرانسوی خود می‌خوانم. باشد که پاسخم دهد.
۴. هیهات که این نفس دروغگو مرا به آرزوی چیزی وا می‌دارد که از دستش داده‌ام.
۵. سپیدی موی سرم زیبارویان را از من ترسانید؛ و هر آن کس که دیر زید پیر و سپید موی خواهد گشت.
۶. می‌بینم که مهرویان از من می‌گریزند و در جدایی آنان ما را بهره‌ای است.
۷. اگر جوانی سپری شد و محبوب ما بود، پیری نیز آیدون مرا خوشایند است.
۸. با پارسایی پیری را همراهی خواهیم کرد تا اینکه اجل که فرا رسیدنش دیری نینجامد، میانمان جدایی افکند.

واصبر علی بهت السفی ----- ه وللزمان علی خطوبه

ودع الجواب تفصلاً وکل الظلوم إلى حسیبه^۱

(ابن بابویه، ۱۴۳۷ ق، ج ۲: ۳۲۸-۳۲۹؛ طبری، ۱۳۸۳ ق: ۷۸؛ طبرسی، ۱۴۱۷ ق، ج ۲: ۶۹؛ اربلی، ۱۴۰۱ ق، ج ۳: ۱۱۹؛ جوینی، ۱۴۰۰ ق، ج ۲: ۲۲۵؛ ابن صباغ، ۱۴۰۸ ق: ۲۴۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۷۱: ۹۲؛ شبلینجی، ۱۴۰۹ ق: ۳۱۵).

ج. دعبل خزاعی، شاعر نامبردار مدافع اهل بیت (علیهم السلام) در قصیده تائیه خود که سروده ای است جاودان و پیشتر در آغاز نوشتار بدان اشارت رفت، پس از سرودن قصیده آن را برای امام رضا (علیه السلام) خواند و از مصائب اهل بیت (علیهم السلام) و گورهای مطهر آنان یاد کرد.^۲ پس از اشاره به قبر مطهر امام کاظم (علیه السلام)، حضرت رضا (علیه السلام) با دو بیتنی که به قصیده دعبل افزود، مکان قبر خود را پیشاپیش مشخص نمود: (بحر طویل)

وقبر بطوس یا لها من مصیبه توقّد فی الأحشاء بالحرقات

إلی الحشر حتی یبعث الله قائماً یفرّج عنّا الهمّ و الکربات^۳

(ابن بابویه، ۱۴۳۷ ق، ج ۲: ۴۸۸؛ طبری، ۱۴۱۳ ق: ۳۵۷؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۹۰، ج ۱۲: ۱۶۲؛ طبرسی، ۱۴۱۷ ق، ج ۲: ۶۷؛ اربلی، ۱۴۰۱ ق، ج ۳: ۱۱۳؛ قندوزی حنفی، ۱۴۱۶ ق، ج ۳: ۳۰۹).
د. دو بیت در بحر وافر:

لآل محمد فی کل عصر تجدد فی أذی زفر جدید

إذا زفر مضی زفر تولی یشیب نواصیاً طفل ولید^۴

۱. عذر برادرت را برای خطاهایش بپذیر و بر عیب هایش پرده بیفکن. بر افترا بستن بی خرد، شکبیا باش و نیز بر سختی‌های روزگار. به سبب بزرگواریت پاسخ او را فرو گذار و ستمکار را به خداوند حساب واگذار.
۲. برای تفصیل ماجرا و متن و ترجمه قصیده ۱۲۵ بیتنی دعبل ن. ک: قربانی زرین، ۱۳۹۲: ۲۱-۶۰.
۳. ندبه کن بر گوری که در شهر طوس است، وای از این مصیبت که آتش در دل می افکند. آتش این مصیبت تا روز حشر، سوزان است تا اینکه پروردگار، قائم آل محمد (علیهم السلام) را برانگیزد و او غم‌ها را از جانمان بزدايد.
۴. خاندان پیمبر را در هر دورانی و هر اندوهی، آهی نوین پدیدار می‌گردد. هرگاه که آهی سپری شود آه و فغانی دگر جایگزین گردد، آهی که کودک نوزاد را پیر گرداند!

(نباطی بیاضی، بی تا، ج ۳: ۲۶)

ه. قطعه ای چهار بیتی در بحر سریع:

لبست بالعفّه ثوب الغنی	و صرت أمشی شامخ الرأس
لست إلى النسناس مستأنساً	لکتنی آنس بالناس
إذا رأیت التیبه من ذی الغنی	تهت علی التائه بالیاس
ما إن تفاخرت علی معدم	ولا تضععت لإفلاس ^۱

(ابن شهرآشوب، ۱۳۹۰، ج ۱۲: ۲۲۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ق، ج ۴۹: ۱۱۲؛ امین، ۱۴۰۳، ق، ج ۲: ۲۹)؛

و. مأمون، خلیفه عباسی در نامه‌ای به حضرت رضا (علیه السلام) تقاضای اندرز کرد، حضرت نیز در پاسخ این قطعه چهار بیتی را که در بحر سریع است برای او نگاشت:

إنک فی دار لها مده	یقبل فیها عمل العامل
الأتري الموت محیطاً بها	یکذب فیها أمل الآمل
تعجل الذنب لما تشتهی	و تأمل التوبة فی قابل
و الموت یأتی أهله بغتة	ما ذاک فعل الحازم العاقل ^۲

(ابن بابویه، ۱۴۳۷، ق، ج ۲: ۳۲۸؛ مفید، ۱۴۰۲، ق: ۹۸؛ ابن عساکر، ۱۴۱۶، ق، ج ۳۳: ۳۳۳)؛

مجلسی، ۱۴۰۳، ق، ج ۴۹: ۱۱۰).

۱. جامعه بی‌نیازی را با پاکدامنی پر تن کردم و سربلند گام بر می‌دارم. با دیو مردمان انسی ندارم، لیک انس من با آدمیان است.

آن‌گاه که بینم فردی بر خوردار و دارا تکبر می‌ورزد، من نیز با رویگردانی از او بر او بزرگ منشی می‌کنم. بر هیچ نیازمندی فخر نفروختم و مباهات نکردم، در برابر بیچارگی و ناداری نیز نزار نگشتم.

۲. تو در خانه‌ای (دنیا) هستی که برای آن مدتی محدود است و کردار آدمیان در آن مقبول افتد.

نمی‌بینی که مرگ بر آن سایه افکنده و از هر سو احاطه اش کرده و آرزوی آرزومندان را دروغ می‌انگارد (و از بین می‌برد).

در بر آوردن خواست‌های دنیوی خود، شتاب می‌کنی و امید آن داری که در آینده به سوی حق بازگردی و توبه کنی!

مرگ، ناگاه اهلش را فرا می‌گیرد، این گونه زیستن، کردار انسان هوشمند زیرک نتواند بود.

نتیجه‌گیری

تأثیر شعر و حوزه نفوذ آن در میان همه اقوام، خاصه قوم عرب، قابل انکار نیست، از این رو سخن منظوم را اثری است دگر. اهل بیت (علیهم‌السلام) گاه مراد خویش را با اشعار بیان می‌کردند. برخی از این سروده‌ها از خود آن حضرات و برخی سروده‌های دیگران بود و امامان بدان ابیات تمثیل جسته و استشهد می‌کردند. بیش از ۹۰ بیت شعر به حضرت رضا (علیه‌السلام) منسوب است که حدود دوسوم آن، سروده خود آن حضرت نبوده است. تنوع این ابیات از سروده‌های معلقات گرفته تا اشعار شاعران هم‌روزگار حضرت، بسیار قابل توجه است. میزان صحت انتساب این سروده‌ها به حضرت در این نوشتار واکاوی شده و با استقصاء منابع موجود، گویندگان آنها حتی المقدور شناسایی شده است. سروده‌هایی که از حضرت بوده به ترتیب حرف "زوی" با تعیین بحر عروضی شان و ترجمه به فارسی روان در این مقاله آمده است. موضوع اصلی این سروده‌ها، همان گونه که در آغاز نوشتار بدان اشارت رفت، متناسب با شأن معنوی آن حضرت، پند و اندرز است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه . (۱۴۱۹ق.م) . جمعه الشریف الرضی . تصحیح: صبحی الصالح و فارس تبریزیان . قم: دارالهجره .
- ابن بابویه، محمد بن علی بن بابویه قمی . (۱۴۳۷ق.م) . عیون اخبار الرضا (علیه السلام) . تصحیح: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث . قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) .
- _____ . (۱۴۱۴ق.م) . من لا یحضره الفقیه . تصحیح: علی اکبر الغفاری . قم: مؤسسه النشر الاسلامی .
- ابن سلّام جمحی ، محمد . (۱۹۸۰م) . طبقات فحول الشعراء . تصحیح: محمود محمدشاکر، جدّه: دارالمدنی .
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی . (۱۳۹۰) . مناقب آل ابی طالب (علیهم السلام) . تصحیح: سیدعلی جمال اشرف الحسینی . قم: المكتبة الحیدریة .
- ابن صباغ مالکی، علی بن محمد . (۱۴۰۸ق.م - ۱۹۸۸م) . الفصول المهمة فی معرفة أحوال الأئمة (علیهم السلام) . بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات .
- ابن عساکر، علی بن الحسن . (۱۴۱۶ق.م - ۱۹۹۶م) . تاریخ مدینة دمشق . تصحیح: علی شیری، بیروت: دارالفکر .
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر . (۱۴۱۹ق.م - ۱۹۹۸م) . البداية والنهاية . تصحیح: عبدالله بن عبدالمحسن التركي، جیزه: دارهجر .
- ابوزید قرشی . (۱۹۸۱م) . جمهرة شعراء العرب . تصحیح: علی محمد البجاوی . قاهره: دار نهضة مصر للطبع والنشر .
- ابوفراس حمدانی . (۲۰۰۳م) . دیوان ابی فراس الحمدانی . تصحیح: علی بوملحم . بیروت: دارو مکتبه الهلال .
- ابوالفرج اصفهانی . (۱۳۸۳ق.م) . کتاب الاغانی . بیروت: دار احياء التراث العربی .
- ابو النجم عجلی . (۱۹۹۸م) . دیوان ابی النجم العجلی . تصحیح: سجع جیبلی . بیروت: دارصادر .
- اربلی، بهاء الدین علی بن عیسی . (۱۴۰۱ق.م - ۱۹۸۱م) . كشف الغمة فی معرفة الأئمة (علیهم السلام) . بیروت: دارالکتب الاسلامی .
- امین، سیدمحسن . (۱۴۰۳ق.م - ۱۹۸۳م) . أعيان الشیعه . تصحیح: سیدحسن امین . بیروت: دارالتعارف للمطبوعات .
- تنوخی، محسن بن علی . (۱۴۱۲ق.م - ۱۹۹۲م) . المستجد من فعالات الاجواد . تصحیح: محمد کرد علی . بیروت: دارصادر .
- جاحظ، عمرو بن بحر . (۱۳۸۶ق.م - ۱۹۶۶م) . کتاب الحيوان . تصحیح: عبدالسلام محمد هارون . قاهره: مکتبه مصطفى البابی .
- جوینی خراسانی، ابراهیم بن محمد . (۱۴۰۰ق.م - ۱۹۸۰م) . فرائد السمطين فی فضائل المرتضى والبتول والسبطين والائمة من ذریتهم . تصحیح: محمد باقر المحمودی . بیروت: مؤسسه المحمودی .
- خوارزمی، ابوالمؤید الموفق بن احمد المکی . (۱۴۲۳ق.م) . مقتل الحسين (علیه السلام) . تصحیح: الشیخ محمد السماوی . قم: دارالهدی .
- ذهبی، شمس الدین احمد بن عثمان . (۱۴۲۵ق.م - ۲۰۰۴م) . تذهیب تذهیب الکمال فی اسماء الرجال . تصحیح: مسعد کامل وایمن سلامه . قاهره: فاروق الحدیثه للطباعة والنشر .
- زوزنی، ابو عبدالله حسین بن احمد . (۱۴۰۵ق.م) . شرح المعالقات السبع . قم: منشورات الرضی .
- ستودیان، مهدی، رجبی، مسلم . (۱۳۹۵) . «تطبيق دیوان شیخ بهایی با ادبیات تعلیمی امام رضا (علیه السلام)» . مجله ادبیات تطبیقی .
- س ۸ . ش ۱۴ . صص: ۱۶۵-۱۸۶ .
- شبلینجی، مؤمن بن الحسن . (۱۴۰۹ق.م - ۱۹۸۹م) . نور الابصار فی مناقب آل بیت النبی المختار (علیهم السلام) . بیروت: دارالجمیل .
- طبرسی، رضی الدین الحسن بن الفضل . (بی تا) . مکارم الاخلاق . تصحیح: السید علاء الدین العلوی الطالقانی . النجف الاشرف: مطبعة النعمان .

- طبرسی، الفضل بن الحسن. (۱۴۱۷ق.). *إعلام الوری بأعلام الہدی*. تصحیح: مؤسسہ آل البيت لاحیاء التراث. قم: مؤسسہ آل البيت علیہ السلام.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۳ق.). *دلائل الامامہ*. تصحیح: مؤسسہ البعثہ. قم: مؤسسہ البعثہ.
- طبری، محمد بن ابی القاسم. (۱۳۸۳ق. - ۱۹۶۳م.). *بشارہ المصطفی لشیعہ المرتضی علیہ السلام*. النجف الاشرف: المطبعہ الحیدریہ.
- قربانی زین، باقر. (۱۳۹۲). *دعبل خزاعی و قصیدہ تاتیہ او*. تہران: کتاب مرجع.
- قمی، عباس. (۱۴۱۲ق. - ۱۹۹۲م.). *نقشہ المصدور فیما یتجدد بہ حزن یوم العاشور*. بیروت: دارالمحجہ البیضاء.
- قندوزی حنفی، سلیمان بن ابراہیم. (۱۴۱۶ق.). *ینابیع المودہ لذوی القربی*. تصحیح: سید علی جمال اشرف حسینی. تہران: اسوہ.
- کشتی، محمد بن عمر. (۱۳۴۸). *معرفة الرجال*. اختیار الشیخ الطوسی. تصحیح: حسن المصطفوی. مشهد: دانشگاه مشهد.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۱ق.). *الکافی*. تصحیح: علی اکبر الغفاری. بیروت: دارالتعارف.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق. - ۱۹۸۳م.). *بحار الانوار الجامعہ لدرر اخبار الائمة الاطهار علیہم السلام*. بیروت: مؤسسہ الوفاء.
- مرتضی، سید علی بن الحسین علم الہدی. (۱۴۱۴ق. - ۱۹۹۳م.). *الفصول المختارہ من العیون والمحاسن*. تصحیح: السید علی میرشریفی. بیروت: دارالمفید.
- مروان بن ابی حفصہ. (۱۹۷۳م.). *شعر مروان بن ابی حفصہ*. جمعہ و حقیقہ و قدّم له: حسین عطوان. مصر: دارالمعارف.
- مزّی، الحافظ جمال الدین یوسف. (۱۴۱۳ق. - ۱۹۹۲م.). *تہذیب الکمال فی أسماء الرجال*. تصحیح: بشار عواد معروف. بیروت: مؤسسہ الرسالہ.
- مفید، شیخ محمد بن محمد بن محمد بن نعمان. (۱۴۰۲ق. - ۱۹۸۲م.). *الاختصاص*. تصحیح: علی اکبر الغفاری. بیروت: مؤسسہ الاعلمی للمطبوعات.
- منوچہری دامغانی، احمد بن قوص. (۱۳۷۰). *دیوان منوچہری دامغانی*. بہ تصحیح سید محمد دبیرسیاقی. تہران: زوار.
- مؤید، علی حیدر. (۲۰۰۲م.). *دیوان اهل البيت علیہم السلام*. بیروت: دارالعلوم.
- نباطی بیاضی، علی بن یونس. (بی تا). *الصراط المستقیم الی مستحقّی التقدیم*. تصحیح: محمد باقر البہودی. طہران: المکتبہ المرتضویہ.
- ہاشمی، احمد. (بی تا). *جواهر الادب فی ادبیات و انشاء لغہ العرب*. بیروت: دارالفکر.

ژوبشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی